

kolapsů, nebo naopak nečekaná stabilita? Ať si každý vybere sám podle toho, co tam chce vidět. To je totiž tradiční problém čtečeho rámce. Zde musíme rozlišovat rychlou změnu velkého řádu – „kolaps“ – od mnohem častějších změn menšího měřítka – „oscilací“ nebo „epizod“. Je ale možné, že chyba je v něčem naprosto základním. Totiž přímo v samotné myšlence skryté za představou kolapsu. Neustálá změna je přece vlastností skutečnosti jako takové. My máme touhu onu sku-

tečnost zafixovat a ochránit se tak před možným utrpením, které jakákoliv změna může v budoucnu přinést. Naše představy o kolapsech, ať už budoucích, aktuálně hrozících, nebo minulých, jsou pouze projekcí našeho přání vidět svět jako stabilní, a tedy jistý. Život člověka i lidských společností je však neustálým tvůrčím vyhmátáváním rovnováhy v rámci rozsáhlého pole možností, které poskytuje neustále se proměňující vnější situace.

První kontakt

Neolitizace jako nejstarší známé setkání extra-outsiderů

Vznik neolitické kultury a společnosti je proces, který nás nepřestává fascinovat, přestože se odehrál ve vzdálené minulosti.¹ Otázky s ním spojené zaměstnávají mysl mnoha badatelů, ale za dobu takřka dvoustletého studia stále zůstává větší část problémů nerozluštěna, a naopak ty, jež byly zdánlivě vyřešeny, se znovu otvírají.

Co tedy víme? Vznik zemědělské kultury neproběhl revolučním tempem, jak se ve třicátých letech minulého století domníval Gordon Childe, ale trval celé tisíce let. Víme také, že není možné formulovat široce platnou teorii neolitizace, proto se nyní pozornost obrací ke konkrétním regionálním případům, pro které se vytvářejí samostatné modely. Původně nesmiřitelné soupeření dvou hlavních názorových proudů, z nichž první vychází z představy přímé kolonizace evropských oblastí nově přichozími a druhý počítá spíše s postupným přejímáním neolitické kultury místním obyvatelstvem, je nyní oslabeno. Předpokládá se, že nejprve byla neolitická kultura uvedena menšími skupinami kolonistů, a potom se původní postmezolitické obyvatelstvo postupně přizpůsobovalo (Vesmír 80, 316, 2001/6).

Čím jsme si byli jisti, ale už nejsme?

Především neznáme důvod, proč bylo zemědělství přijato a rozšířeno „neolitický balíček“.² Původní představy počítaly s přirozeným a logickým přijetím zemědělství coby vyšší formy ekonomie, která člověku přinesla jednoznačné výhody – např. usedlý způsob života, pracovní specializaci, vzrůst sociální komplexity, nadvýrobu aj. Výzkumy, především etnologické, však prokázaly, že produktivní hospodaření představuje pro přetvářející se lidské společnosti v iniciačních fázích spíše stres spojený s ekonomickými problémy a že lovecko-sběračské společnosti neměly z hlediska výživy žádný důvod k tomu, aby nové hospodaření přijaly. Dnes se proto zdů-

razňuje spíše sociální a ideologická podstata neolitizace. Asi nejznámějším věrozděstem „neolitického náboženství“ byl Jacques Cauvin, který vznik a rozšíření neolitu spojil s expanzí náboženské symboliky, v níž dominují ženské sošky identifikované s bohyní Matkou. Tato ženská bohyně byla vůdčí postavou východního panteonu a v průběhu jeho vývoje se stala vzorem pro náboženství jednoho boha a mohla dát základ izraelskému monoteizmu.

O čem toho stále moc nevíme, je původ a rozšíření neolitu ve středoevropském prostoru. Datování archeologických nálezů ukazuje, že v evropském vnitrozemí byly nejprve neolitizovány oblasti se sprašovými typy půd (sem patří i velká část Česka) a do ostatních krajů se zemědělská kultura dostávala se zpožděním (to se týká např. většiny Polska). Archeologické prameny předchozího mezolitického osídlení z oblasti primární neolitizace jsou velmi slabé, protože leží na samé hranici archeologické viditelnosti. I když z onoho klíčového intervalu okolo roku 5500 př. Kr. dosud žádné doklady nemáme, je pravděpodobné, že zde lovecko-sběračské skupiny žily po celé období, které neolitu předcházelo. Důkazy kontaktů původní kultury lovců-sběračů a nového světa zemědělců však existují v podobě artefaktů importovaných ze zóny primární neolitizace do mimosprašových oblastí a na mořské pobřeží.

Nicméně nositelé neolitické kultury se s lovecko-sběračskými společnostmi bezpochyby setkávali v celém evropském prostoru. Moment setkání hraje klíčovou roli, protože jeho průběh určitě udával směr dalšímu kulturnímu a společenskému vývoji. Pod termínem „kontakt“ si není možné představit prosté setkání a následnou komunikaci, ať už v rovině výměny informací nebo komodit. Marek Zvelebil se na několika příkladech ze zemědělské hranice primárního rozšíření neolitické kultury pokusil ukázat ...s. 910

PETR KVĚTINA

Mgr. Petr Květina, Ph.D., (*1976) vystudoval Filozofickou fakultu MU v Brně. V Archeologickém ústavu AV ČR v Praze se zabývá obdobím neolitu. Zaměřuje se na mikroprostorovou analýzu neolitických sídlišť a na problematiku formativních procesů archeologického materiálu. Přednáší etnoarcheologii na Filozofické fakultě UK v Praze.

1) Neolitická kultura vznikla na Předním východě v období 10 000–9 500 př. Kr., v Evropě se s jejími počátky počítá od 7000 př. Kr. a do střední Evropy se dostává asi 5500 př. Kr.

2) „Neolitický balíček“ představuje souhrn technologických a výrobních návyků, jako jsou např. broušené kamenné sekery, keramika, výroba látek aj. Víme, že v jednotlivostech nejde o inovace, protože většinou byly známy už dávno před neolitem. Význam „balíčku“ však spočívá v jeho celistvosti a komplexitě, v níž se rozšiřuje po celé Evropě.

vývoj vztahů mezi oběma světy. Ty logicky začaly prvním kontaktem a postupně pokračovaly přisvojením nové kultury, nahrazením dosavadních norem a konsolidací nově utvořené společnosti.³ Je tedy pravděpodobné, že vztahy mezi původní a příchozí populací procházely postupně různými stadii a že výsledkem bylo převrstvení jedné kultury druhou. Pro samotný scénář prvního kontaktu však žádná archeologická vodítka nemáme, proto musíme hledat jiný zdroj.

Chceme-li se pokusit rekonstruovat setkání skupiny zemědělců s komunitou lovců-sběračů, narážíme na problém kontaktu dvou úplně rozdílných světů, jejichž vzájemná odlišnost sama o sobě vylučovala možnost bezprostředního nalezení komunikační platformy. Proč? Taková setkání jsou v historické perspektivě vždy natolik výjimečná, že žádná kultura nemá připravené normy, podle nichž by se lidé v takovém případě mohli řídit. Přitom samozřejmě každá společnost rozlišuje v rámci kulturního prostoru sebe sama, a pak ty ostatní. Pro tento typ společenské kategorizace se používají termíny „insider“ (my) a „outsider“ (oni). Upomínají na univerzální lidskou tendenci vymezovat sociální hranice a vytvářet stereotypy o „těch druhých“ za účelem udržení a ospravedlnění vlastní identity.⁴ I když jsou „outsideri“ jiní než já, historická zkušenost hodně napovídá, jakým způsobem se k nim chovat. Pokud jsou „zlí“, dojde pravděpodobně k agresivnímu střetu, a naopak jsou-li „dobří“, lze s nimi komunikovat, směřovat komodity, nebo dokonce navzájem uzavírat sňatky. V každém takovém případě si o druhém uchovávám povědomí, že je to člověk jako já.

Co když ale dojde k setkání s někým, kdo svou existenci, vzezření i chováním do tohoto schématu nezapadá? Co když se já, a tím i „moje“ společnost dostaneme do kontaktu s „extra-outsiderem“?

Nalézt odpověď na takto položenou otázku je obtížné. Potřebovali bychom najít dostatek příkladů. Je třeba pátrat po symetrickém typu setkání, kdy ani jedna ze zainteresovaných stran nemá povědomí o druhé. Musíme proto vyloučit nejlépe zdokumentované případy prvního kontaktu z nedávné minulosti, kde „kontaktující“ stranou byli objevitelé či vědci, jejichž samotným cílem je objev a poznání druhého. Taková „bílé objevitelé“ bývají na kontakt s „extra-outsiderem“ připraveni a mnohdy i profesionálně vyškoleni. V ideálním případě bychom chtěli mít k dispozici dokumentaci symetrických kontaktů mezi společnostmi bez vzájemného povědomí, jejichž mentální nivó navíc s existencí „extra-outsiderů“ nepočítá.

Zhoubné setkání v Novém světě

Jako první příklad využijeme setkání Evropanů s původními obyvateli Střední Ameriky, k němuž došlo na přelomu 15. a 16. století. Objevení a následné „dobyty“ Ameriky lze označit za symetrické setkání, protože ani indiáni, ani renesanční Evropané nebyli na setkání s „extra-outsiderem“ připraveni. Brilliantní analýzu toho, jak španělští mořeplavci a conquistadoři vnímali obyvatele objevených zemí, provedl Tzvetan Todorov.

Ze zápisků a dopisů Kryštofa Kolumba je možné poměrně dobře rekonstruovat jeho způsob nazírání na nové země a jejich obyvatel. Po šťastném přistání v karibských ostrovech objevitel detailně pozoroval přírodu i krajinu a zapisoval si zvláštnosti zvířectva, květeny, georeliéfu, podnebí a počasí. Místního obyvatelstva si všiml mnohem méně, což patrně pramenilo z jeho nejistoty, zda jde skutečně o lidské bytosti. K této nerozhodnosti přispívala řada faktorů, z nichž první bylo nepochopení odlišnosti domorodého jazyka. Podle Todorova Kolumbus „nerozlišuje různost jazyků, v důsledku čehož přistupuje k cizímu jazyku pouze dvojím způsobem: buďto uzná, že jde o jazyk, a nepřistoupí na to, že je jiný; nebo uzná, že je jiný, ale nepřipustí, že je to jazyk.“⁵ V prvním případě si Kolumbus dokonce myslel, že v místním jazyce rozpoznává španělská slova, a plísnil domorodce kvůli špatné výslovnosti.

Podobně Kolumbus nechápal odlišnost společenských institucí, takže se v domorodých vesnicích marně domáhal setkání s místními guvernéry a soudci. Nebyl schopen přijmout existenci odlišných hodnotových měřítek, proto indiánům připisoval velkorysost při vzájemné směně předmětů: „dávají všechno výměnou za nic“. Nechápal, že majetek určuje hodnotový soud té které společnosti a že mu domorodci dávali zlato proto, že si ho v dané situaci cenili daleko méně než exotické evropské artefakty.

Zpočátku měl Kolumbus indiány za nesmírně zbabělé, psal o nich: „jsou tak bázlivi a zbabělí, že s deseti muži by jich bylo možno zahnat na útěk deset tisíc.“ Také si všiml, že se indiáni velice bojí psů, takže „jeden pes má sílu deseti mužů“⁶. Na základě těchto předpokladů Kolumbus zanechal

Kryštof Kolumbus se domníval, že v nově objevených zemích naleznou velkou civilizaci podobnou té, z níž pocházel. I kdyby se mu podařilo dosáhnout kontaktu s některou mezoamerickou říší, pravděpodobně by jeho očekávání nesplnila – místní kultury se od té evropské velmi odlišovaly. Snímek z lokality El Tajín (Veracruz, Mexiko), která byla v době kontaktu již opuštěna, © S. a P. Květinovi.

část svých mužů na ostrově Hispaniola. Byl však nepříjemně překvapen, když po přistání své druhé výpravy zjistil, že domorodci všechny jeho muže pobili. Nepochopil, že bázlivý respekt domorodců pramenil ze strachu před neznámým, které bylo momentálně zosobněno ve španělských mořeplavcích. Jakmile však indiáni došli k závěru, že běloši jsou lidé, začali se k nim podle toho chovat – a nakonec je zabili.

Postupnou proměnu Kolumbova chápání „těch druhých“ lze shrnout takto: v intervalech, kdy chápal indiány jako plnoprávné lidské bytosti, je zároveň také vnímal jako stejně ve smyslu své vlastní kultury, jejíž hodnoty do domorodé společnosti promítl. Jestliže ve svých zápiscích Kolumbus dospěl k přesvědčení, že indiáni jsou jiní, pak jejich postavení chápal v kategoriích nadřazenosti a podřízenosti. Nikdy se mentálně nedobral poznání, že může existovat lidská kultura, která by byla absolutně bez vztahu k jeho vlastní. Když se indiáni začali vzpírat christianizaci a zabírání svého území, přestal Kolumbus přemýšlet o jejich lidské podstatě a viděl v nich jen živé věci. Španělským vladařům proto navrhl, aby je ve svůj prospěch zužitkovali v obchodu s otroky.

Jak bílé vetřelce vnímali indiáni? Máme sice k dispozici jen psané prameny Španělů, nicméně i v nich lze nalézt stopy tohoto pohledu. Stručná, ale obsahově zřetelná je informace obsažená ve větě, již neznámý domorodec popsal španělské dobyvatele svého kasikovi: „...přicházejí z nebe a pátrají

po zlatě.“⁷ Řada indicí z období počátečního kontaktu skutečně naznačuje, že indiáni v bílých mužích viděli nadpřirozené bytosti. Jak však místní obyvatelstvo získávalo zkušenosti s chováním Španělů, konkrétně s jejich bezohlednou touhou po zlatě, vzala tato víra brzy za své.

Nečekaně lidnaté hory

Druhý příklad „prvního kontaktu“ pochází ze skutečně nedávné doby. Po první světové válce převzali Australané kontrolu nad bývalou německou kolonií Novou Guineou, kde je mimo jiné mandát Společnosti národů zavazoval chránit místní domorodé obyvatelstvo. Do té doby se však mělo za to, že je Nová Guinea pouze řídko osídleným územím s obyvatelstvem koncentrovaným ponejvíce podél pobřeží, zatímco hornaté vnitrozemí bylo považováno v podstatě za neosídlené a neproniknutelné. Jak se však později ukázalo, bylo zdejší vnitrozemí jednou z původně nejhustěji osídlených oblastí světa s populací přesahující jeden milion obyvatel! Lidské společnosti zde byly pravděpodobně vlivem přírodních a geografických podmínek segmentovány do několika stovek skupin s odlišnou identitou. Ačkoliv domorodé populace směřovaly různě komodity s pobřežím, dělo se tak přes množství prostředníků, takže lidé neměli ponětí, co se nachází za hranicemi jejich údolí. Stařík jménem Gerigl Gande vzpomínal: „Znali jsme pouze lidi, kteří s naším územím přímo sou sedili. Jinak to ani být nemohlo, protože sou-

„Na cestě čelili Australané nejdříve výhrůžkám, a potom i sprškám šípů rozzuřených obyvatel.“
Papua Nová Guinea.
Snímek © Martin Ježek.

3) Zvelebil M., Lillie M.: *Transition to agriculture in eastern Europe*. In: Price D. (ed.): *Europe's First Farmers*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 93-116.

4) Eriksen T. H.: *Antropologie multikulturních společností*. Rozumět identitě, Triton, Praha 2007.

5) Todorov T.: *Dobytí Ameriky. Problém druhého*, Mladá fronta, Praha 1996, s. 40.

6) *ibid.*, s. 51-52.

7) *ibid.*, s. 53.

Sekery si na Nové Guineji dosud udržely svůj význam, i když kamenné nástroje byly nahrazeny železnými. V minulosti byly kamenné sekery nejen pomocníkem při práci, ale také výrazným symbolem moci a prestiže. Podobný statut měly pravděpodobně i broušené kamenné sekery v evropském neolitu. Snímek © Martin Ježek.

sedé byli zároveň i našimi nepřáteli, takže jsme nemohli přes jejich území projít. A stejně jsme mysleli, že dál už nikdo nebydlí.“⁸ Vezmeme-li v úvahu vzájemné představy či lépe „nepředstavy“ bělochů i místních o světě za svým geografickým i myšlenkovým obzorem, nepřekvapí nás, že úžas při prvním setkání neznal mezí.

Ke kontaktu došlo až roku 1930 z podnětu australského dobrodruha Michaela Leahyho, který se spolu se svými bratry vydal do vnitrozemí pátrat po zlatě. Skupina prospektorů se pomalu nořila do vnitrozemské džungle a brzy se setkala s místním obyvatelstvem, s nímž se zlatokopové pokoušeli směniti potraviny. Nenásilný kontakt obou světů však netrval dlouho a byl brzy vystřídán násilím, vyvolaným zřejmě domorodci. Na cestě čelili Australané nejdříve výhrůžkám, a potom i sprškám šípů rozzuřených obyvatel. Prospektoři se však rozhodli i přesto pokračovat v cestě, zvláště potom, co jim smrtící síla moderních zbraní zajistila převahu. Efekt střelných zbraní na domorodce musel být strašlivý. Ndika Nikints o tom vyprávěl: „...ten muž vzal věc, co držel, a pak se ozvaly hrozné rány. Stalo se to v okamžiku. V hrůze jsme se všichni pomočili a pokáleli! V příšerném strachu jsem volal otce i matku. Byl jsem úplně zděšený a chtěl jsem utéct... Pušky zasáhly lidi – otevřely jim břicha a roztříštily hlavu... Nevěděli jsme, co se stalo. Vypadalo to, jako by ty lidi spolkl blesk. Strašně jsme se báli, že ta cizí věc zase zavolá blesk z nebe, který nás pak všechny sežere!“

Je však evidentní, že na straně bělochů stála nejen technologická, ale i mentální výhoda – zlatokopové se rychle přizpůsobili situaci, částečně zřejmě pochopili domorodé myšlení a dokázali toho sebevědomě využít, takže nadále už bez skrupulí násilím prosazovali své zájmy.

Jak ale vnímali první kontakt původní obyvatelé? Podle vzpomínek pamětníků lze rekonstruovat postup a posun ve vnímání bílých cizinců domorodci. „stále jsem nemohl pochopit, co jsou ti cizí tvorové zač. Lidé to být nemohli, to by přece vypadali a jednali jako my. Shodli jsme se, že asi museli přijít z nebe. Ale z jakého důvodu? Poslali je naši předkové, aby nám pomáhali, nebo aby nám škodili? Postupně jsme se přiklonili k druhé možnosti a báli jsme se, že to znamená náš konec,“ vyprávěl Gopu Ataiamelahu. Jinému domorodci utkvěl v paměti zajímavý aspekt odlišnosti: „Pach cizinců byl tak strašně odlišný! Mysleli jsme, že nás to může zabít, takže jsme si překryli nos listy jedné rostliny, jejíž vůně dokázala cizí zápach přebít.“ Domorodci postupně došli k závěru, že příchozí nejsou lidé, ale nadpřirozené bytosti, a to buď duchové mrtvých předků, kteří se z nějakého důvodu vrátili ze svých obydlí na východě, nebo jsou to zlí duchové přicházející z nebe. V každém případě domorodci potřebovali toto nebezpečí eliminovat, a tak byli Australané nuceni čelit jejich agresivním útokům.

Místní však také brzy zjistili, že cizinci s sebou nesou spoustu nevídaného bohatství, což nebylo domorodcům lhostejné. Význam

majetku v předindustriálních společnostech se od našich norem liší v tom, že zde není tak důležitý osobní majetek, ale jeho sdílení, respektive jeho štedré přerozdělování prostřednictvím instituce daru. Přijetím daru se u obdarovaného vytváří závazek vůči dárci, a to jak v rovině materiální (povinnost dar oplatit), tak i v rovině sociálních vztahů (obdarovaný je dárci společensky zavázán). Čím víc lidí je jedinec schopen obdarovat, tím větší je jeho společenský vliv a postavení. Prezentace osobní moci a společenského postavení se děje prostřednictvím prestižních komodit, jejichž získání je samo o sobě komplikované. Víme, že původně na Nové Guineji k této sortě artefaktů patřily určité mořské škeble anebo kamenné sekery, ale bílí muži to změnili. Zlatokopové s domorodci za jídlo směňovali různé „evropské“ komodity, což však jen vzbuzovalo jejich touhu po větším exotickém bohatství a také vzájemnou závist. Výsledkem byla snaha domorodců získat cenné předměty násilím, čemuž se výprava Australanů bránila, a tak opakovaně docházelo ke krveprolitím.

Je možné formulovat nějaké hypotézy?

Pro seriózní analýzu postupného šíření životních standardů charakteristických pro neolit by bezpochyby bylo třeba mnohem více srovnávacího materiálu, ale s přimhouřením oka

si můžeme modelové setkání s „extra-outsidery“ fázově schematizovat:

1. Absolutní úžas! Převládají pochybnosti o lidské podstatě „těch druhých“. Mnohdy jsou považováni za nadpřirozené bytosti, kterých je třeba se bát nebo se jim vyhýbat.⁹ Kontakt s „extra-outsidery“ provází zmatená úcta.
2. Úžas pomíjí a následuje xenofobní povědomí, že cizinci nepatří do našeho světa a je třeba je zahubit. Dochází k ozbrojeným střetům a ke krveprolitím.
3. Postupně se zjišťuje, že „druzí“ vlastní nevídané bohatství, kterého bychom se rádi zmocnili. Počáteční směnu komodit často střídá násilí pramenící z nepochopení vzájemných hodnotových měřítek.

A co se děje dál? Obě strany se postupně smiřují s přítomností cizinců a z „extra-outsiderů“ se stávají známí „outsideri“. Aby totiž bylo možné s „tím druhým“ komunikovat, vyměňovat s ním informace, zboží a dlouhodobě vedle něj existovat, je nutné dospět k poznání, že „druhý“ je kulturně zcela odlišný, ale zároveň že je to člověk jako já. Dějiny ukazují, že v opačném případě jeden z nás přestane existovat. Tuto smutnou a nezvratnou zkušenost zaznamenala pro budoucí generace i mayská kniha Chilama Balama, v níž čteme: „Ti, kdo neporozumějí, zemřou; ti, kdo porozumějí, budou žít.“¹⁰

8) Tyto a následující informace o setkání evropského a domorodého světa na Nové Guineji pocházejí z práce M. Colchestera (*First Contact in Papua New Guinea: A clash of world views*, Bulletin World Rainforest Movement 87, 28-31, 2004).

9) V tomto ohledu je velmi zajímavá analýza smrti kapitána Cooka, kterou provedl Marshall Sahlins (*Islands of history*, University of Chicago Press, Chicago and London 1985). Anglický kapitán byl Havajci považován za ztělesnění boha plodnosti Lona, který v souladu s mýtem každoročně přicházel na ostrovy a zase je opouštěl. Cook ve shodě s touto mytickou tradicí odplul, ale kvůli poškození lodi se musel vrátit, čímž v očích domorodců porušil cyklický řád světa. V nastalých zmatcích byl James Cook zabit, nicméně domorodci se domnívali, že příští rok opět připluje znovuzrozený.

10) Todorov 1996, s. 93.